

(۴)

لین مانی

سپسانان نخستین پنج فرزند بیافرید که پنج عنصر نورانی در مقابل پنج عنصر ظلمانی هستند از اینقرار : هوا یا اثير ، باد ، روشنایی ، آب و آتش پاک کننده . آنگاه انسان نخستین آن پنج عنصر را چون زره بر تن کرد و به نبرد پادشاه ظلمات که او نیز خود را با پنج عنصر تاریک مسلح کرده بود فرود آمد و در پیشاپیش او فرشته‌ای بنام «تحبیط» با تاج پیروزی بر سرحد پایین نزول میکند و با تاریکی درمی‌آورد و در پیش از دیوان شکست میخورد . پس از آن پنج عنصر نورانی با پنج عنصر ظلمانی آمیخته کرداری را که صفحات خیر و شر در آنها آمیخته است بوجود آورند . در این حال انسان نخستین که از نبرد با ظلمت خسته و رنجور بود هفت بار پدر عظمت را بیاری خود بخواهد . پدر برای نجات او با آفرینش دیگر پرداخت و او «دوست»، انوار بود که در بهلوی نام او «زریسف» و در سعدی «نریشخ» آمده است . وی د بان بزرگ (معمار اعظم) را بوجود آورد او هم روح زنده یا روح الحیات را از خود متجلو ساخت روح زنده پنج پسر بیاورد از اینقراره پیرایه تجلی (با ایرانی : پاهرگ بید) ، پادشاه شرافت (با ایرانی : دهی بید) ، الماس نور (با ایرانی : دمیس بید) و پادشاه افخار (با ایرانی : زند بید) و فرشته حامل (اطلس یا «او مو فور» با ایرانی «مان بیدیزد» که حکم امشاسپند دین زردشتی را دارد) .

این روح زنده را مانویان مغرب زمین *Spiritus vivens* گویند و در نوشته‌های ایرانی معادل آن «غريزوئوندک» و گاهی «مهریزد» و در سعدی «رام راتوخ» خوانده شده است . وی بیاری پنج برادر خود نزه دیوان ظلمات را بکشت و پوست از تن آنها بر کنده و مادر حیات از پوست آنها ده آسمان واژ گوشت و مدفو عاتشان هشت زمین و از استخوانها یاشان کوهها را بیافرید .

هر آسمان را دوازده دروازه است . فرشته‌ای که پیرایه تجلی نام دارد مأمور نگاهداشتن آسمانهاست . و فرشته‌ای دیگر که نام او حامل (*Omophorus*) است و معادل اطلس یونانیان است هشت زمین را روی دوش خود نگاه میدارد . بعد روح زنده هیأت

فریبینده خود را بفرزندان ظلمات نشان داده در آنها هوس‌های شهوانی بر میانگیزد و باین تدبیر قسمتی از نوری را که بلعیده‌اند پناچار رهایکنند. وی این نور را آزاد کرده به سه بهمن میکند. از قسمتی که از تماس با ظلمت صدمه ندیده آفتاب و ماه را می‌آفریند و از قسمتی که کمی آلوهه شده ستارگان رامیسازد. آنگاه از هوا و آتش نه فلك می‌سازد، و پادشاه شرافت آنها را بر فراز زمین و امیدار تا نگذارد زهرار کان ظلمت پر مساکن مخلوقات الهی فروریند.

سپس برای آزاد کردن بهره سوم نوری که بیشتر آلوهه شده، رسول سوم را که در زبانهای ایرانی گاهی «مترومپترا» و زمانی «رشن شهریزد» و گاهی «نریسه» و گاهی «مهریزد» خوانده شده است بیا فرید. از این پیامبر پارسول دوازده دختر نورانی متولد شد که معاذل دوازده برج است نام آن دختران نورانی از اینقرار است: سلطنت، حکمت، نصرت، اعتقاد، طهارت، حقیقت، ایمان، صبر، صدق، احسان، عدل، نور.

پیامبر خود نیز بمنزله «بتول روحانی اخون است» پیامبر در آفتاب جای دارد.

در پانزده روز اول هرماه قمری جوهر آزاده شده نور یعنی همه اجزای نورانی که از قید ماده رسته‌اند و ارواح مؤمنان هستند بوسیله یک ستون نور که بزن بانهای ایرانی «منوه‌مید بزرگ» نام دارد بزورق بزرگ یعنی هلال میریزند و آن کم کم پر شده «بدر» می‌شود. و در پانزده روز دوم ماه، آنها از ماه به آفتاب منتقل شده و از آنجا بهمیهن آسمانی خود می‌روند. سپس پیامبرهایت زیبای خود را بصورت دوشیزه‌ای نورانی و عربانی بار کان ظلمات که در فراز آسمان بسته بزمیزند آشکار میکنند، و بار کان ماده خود را بشکل جوانی آراسته جلوه‌گر می‌سازد.

ارکان نرماده ظلمت در حالت فرط شهوت ذرات نوری که بلعیده‌اند بزیرانداخته و در همان حال گناه نیزار آنها ترشح کرده بزمین میریزد دوازده مدت تر و مرطوب آن نطفه یک غیریت دریابی تولید می‌شود و «الماس» نور بانزه خود اورا میدارد، و از قسمت خشک آن پنج درخت میریزید که همه نباتات از آنها سر بر میزند. ارکان ماده (دروخشان) که بالطبع آستن بودند چون جمال پیامبر را می‌بینند سقط جنین میکنند و جنین‌های آنها موسم به زن Mazan و آسریشتار Asrēshṭar بزمین افتاده از آنها جانوران دریابی و هوایی و خاکی بیدامیشوند از اینقرار حیوانات و نباتات از دیوان پلید بوجود آمدند.

ظهور رسول سوم ماده را که بشکل آژور من تعجم کرده بوحشت میاندازد که می‌بادد اسیر او از چنگش بیرون برود و برای اینکه آن را محکم در بند نگاهدارد این طرح را میریزد که قسمت اعظم وجود خود را در شخصی متمرکز نماید که کفه مقابله موجود الهی باشد پس دودیویکی نز باسم اشقولون Ashaqlon دیگری ماده با اسم نرامیل Namrael مأمور اجرای این امر می‌شوند. اشقولون همه جنین‌های سقط شده را میخورد تا تمام نوری را که ممکن است در آنها باشد در شکم خود فربرد. بعد از اینکه جفت می‌شود و از او دو فرزند جسمانی تولید می‌گردد که پسر را نام «گهره» Gehmurd (کیومرث) و دختر را نام

«مردیانگ» Murdiyanagh است این پسرودختر دیوزاد که برادر یک تکامل شهوانی بوجود آمده اند همان آدم و حوا هستند پدر و مادر نوع انسانند.

چون ذرات نورهنو ز در پیکر پلید آدم معجوس است برای رهایی آن نجات دهنده ای بنام «دودست» مبوموث میشود که در بعضی روایات گاهی او را «اوهرمزد» یا «خرذی هی شهر» (کشور عقل) و گاهی «عیسای نورانی» خوانده است وی مأمور است که گهمرد یعنی آدم را از خواب غفلت برانگیخته اورا از احوال جهان و سرشت خود آگاه کند. وی تناخی عقل نجات دهنده و با صطلاح مانویان دخدا نو، یا همان اصطلاح یونانی نوس Nous یعنی عقل کلی است که میخواهد در آدم روح خودش را که گشته و در زندان ظلمت بن تعیر کشیده شده برهاشد. مانویان در این باره داستان مسیح را مثال آورده گویند. شهادت مسیح نو نهای است از رنج جوهر الهی که در عالم منتشر است و هر روز زاگیده شده رنج میکشد و میمیرد. این جوهر در شاخه های درخت آمده معلق میگردد و شبیه آن وجود مصاوبست، و در میوه ها و سبزی ها حلول میکند و در اجزا غذا هادر میاید. این وارد نج کش را مانویان «عیسای بر دبار» Jesus patibilis و مانویان مغرب اورا عیسای در دنای پذیر Impatibilis میخوانند.

آدم ابوالبشر در هنگام بینوایی فریاد برآورد: نفرین برآفرینند بدن من که جانم را زندانی کرده است آنگاه «خرذی هی شهر» آدم را بیدار میکنند و اصل دوزخی بدن او و منشاء آسمانی روح وی را باو آشکار میسازد و «گنوس» یا معرفت را با همیان ساخته پرده را از پیش چشم او برمیدارد تا بر همه اشیاء عالم معرفت پیدا میکند و نجات می پايد.

در روز شمار که عیسی چون داوری دادگر ظهور میکند دوفرشته که یکی حامل زمین و دیگری حامل آسمان است بارخود را میافکنند آنگاه همه چیز خراب میشود و تشویش و هرج و مر جی در اجزاء عالم حادث شده سراسر جهان میسوزد در این عذاب عام که ۱۴۶۸ سال دوام میباشد تمام ذرات نور که استخراج آن از ماده ممکن باشد بپرون کشیده میشوند، و اجزای نوری که هنوز قابل نجات هستند جمیع آوری شده بشکل یک تندیس (مجسمه) با اسمان بالا میروند و دیوان و گناهکاران جدا جدا در یک نوع کومه (Bolos) یا گلوله گرد آمده در تک یک خندق ژرف مدفعون میشوند.

قسمت کوچکی از نورها ابد در ماده اسیر میمانند، اما این حال موجب کدورت خدایان نخواهد شد زیرا که طبیعت آنان با غم سازش ندارد و جز بهجهت وسرو رچیزی ادرار اک نمی کنند سپس سدی محکم میان دو عالم کشیده میشود و عالم نور ابدالاً باد در آرامش و صلح خواهد ماند.

پس خلاصه فلسفه دین مانی آنست که قسمت عالی انسان یعنی روح و عقل از جنس خداوند است راه نجات این است که بوسیله مذهب معرفت از حقیقت وجود خود آگاهی پیدا کنیم و خود را از فراموشی که در نتیجه امتناج یا «ماده» پیدا شده بپرون بیآوریم، بنابراین پس از مرگها به بهشت نور بالاخواهیم رفت و در آنجا از صلح «نیروانه» برخوردار

خواهیم گشت . از این جهت مانویان گاهی در موقعیکه نفس آنان ایشان را امر به شهوت جنسی می‌کردند خود را اخته می‌کردند و خویش را بوسیله گرسنگی و تشنگی آزارداده و از شستن چرک با آب خودداری کرده بهجای آب برای تطهیر خود بول پکار می‌بردند .

نحوات انسان بتوسط گنوس (معرفت) و نورانیت باطنی حاصل می‌شود . مانی و پیروانش برای اینکه مستمعین ایرانی بهتر بمقابل آنان پی‌پرند نام برخی از ایزدان مزدیسني را بهاریت گرفته و در سلسله داستانهای مذهبی خویش حتی پادشاهان اوستایی مانند «فریدون» را وارد کرده‌اند همچنین فرشتگانی چون گبرگیل (جبرگیل) می‌کاگیل ، اسرائیل ، برسموس Barsimus وغیره را از لفظ سریانی اقتباس کرده‌اند . مثلاً مقصود از یعقوب که در بعضی از آثار مانویه در دردیف فرشتگان نامبرده‌اند آمده است ظاهرآ همان یعقوب تورات است و اورا با نویمان که با اوستایی «نایرمانه» Nairemanah که لقب گرشاسب پهلوان داستانی ایران است یکی دانسته‌اند .

ظاهرآ مانی عقیده تناسخ را از هندیان خاصه بود اگیان گرفته باشد .

جامعه مانوی از پنج طبقه مرکب بود معادل پنج تجلی پدر عظمت از اینقرار :

طبقه اول مشتمل بردوازده رسول که بزبان پهلوی فریستگان Frêrtaghan گفته می‌شد و آنان معلم‌مانی بودند که بپارسی (هموزاک ، یا موژک) خوانده می‌شدند . و بالاترین درجات و مراتب معنوی مانوی را بعد از «دین سارار» (دین سالار) یعنی خلیفه مانی داشتند . یک درجه بالاترهم بنا به کتاب سریانی کفلپلا در مذهب مانی بوده که فقط پنج تن از آنها درجهان می‌توانستند وجود داشته باشند .

طبقه دوم هفتاد و دو مشمن یا اسقف بودند که بزبان پهلوی ایسپاساگان

خوانده می‌شدند ظاهرآ ایسپاسک تحریف اپسکوپوس لاتینی باشد .

طبقه سوم را «قسيتس» (کشیش) و به پهلوی مهشتگان Mahishtaghan

می‌خوانند که عده ایشان ۳۶۰ تن بودند و نام دیگر ایشان «مان سارار» بود .

طبقه چهارم صدیقین یا برگزیدگان بودند و به پهلوی «ویزیدکان»

یا «خر و هخوان» یا «آردار» یا «بیزدامه» خوانده می‌شدند که منصب وعظ و تبلیغ را بر عهده داشتند .

طبقه پنجم سماuren بودند که به پهلوی «نفوشاک» یا نیوشکان Niyoshaghan

خوانده می‌شدند عده این دوطبقه آخر را حدوصری نمود .

نیوشکان عبارت از توده مؤمنان مانوی بودند یعنی آنانکه طاقت تعالیم دشوار

برگزیدگان را نداشتند . عبادات مانویان ساده و همراه با نعمت موسیقی بود . دیگر روزه و افطار برگزیدگان و نشان دادن مشت بنوان رمز و بوسه صلح و سلام برادرانه و اقامه عید «بما» یعنی حضور مؤمنین در پای تختگاه عیسی که مانی بر آن جلاوس کرده است ، بود . این عید بپارسی «عید گام» یا «نبیشایم» و پترکی «جایدآن» نام داشت و ظاهرآ موعد آن در آخر ماه روزه مانویان بود و بیاد شهادت مانی در ماه مارس رومی برپا می‌شده است .

شب‌این عید را مانویان احیاء کر فته بگناهان خود اعتراف مینمودند و آمرزش میخواستند صورتی از این تخت جزو آثار تورفان پیدا شده است. برای سماعین ده چیز حرام بود از اینقرار : بت پرسنی، دروغ گفتن، بخل و رزیدن، قتل نفس، زنا کردن، دزدی کردن، خود داری از تعلیم دیگران، سحر و جادو کردن، شک آوردن بدین، مسامحه در اعمال مذهبی. نیوشکان یا سماعون هر روز چهار نماز بجا می‌آوردند (در مقابل هفت نماز برای برگزیدگان) و این نمازهای اراده‌ظرف و عصر و مغرب و عشا یعنی سه ساعت بعد از غروب آفتاب بهجای می‌آورند.

پیش از نماز با آب جاری وضو گرفته و بدن خود را مسح می‌کردند و در صورت فقدان آب با خاک وشن تیم می‌کردند. در نماز دوازده بار بمسجده می‌افتادند نمازرا روی پا فتاب و ماه می‌گزاردند.

هفت روز در هر ماه روزه می‌گرفتند ولی ظاهر آروزه مهم و مرتب آنها روزه روزهای یکشنبه بود . « هفت مهر » جزو تکالیف مذهبی بود : چهار مهر مر بوط با مر عنوانی واعتقادی ، و سه مهر دیگر عبارت از : مهردهان (اعتراض از سخنان کفر آمیز) ، مهر دست (اجتناب از کردار مضر برای نور) و مهر بدن یعنی امساك از مباشرت بازنان بود . دادن صدقات در دین مانی الزامی بود . ولی مانسویان از دادن آب و نان به کافران خودداری می‌کردند ، زیرا این کار را باعث آلوده شدن ذرات نور که پنهان در آب و نان است میدانستند . اما از دادن جامه و پول و چیزهای دیگر که از ذرات نور تهی بود درین نمی‌کردند .

نیوشکان یا سماعون مجاز بودند که کشاورزی و صنعتگری و بازرگانی پیشه گیرند و بازنان ازدواج کنند و حتی هیئت‌وانستند گوشت بخورند بشرط آنکه خود حبیوان را ذبح نکرده باشند . ولی وینیدگان یا صدیقین از این کارها منع بودند و حق نداشتند پیش از خوراک یک شبانه روز ذخیره کنند و پیش از لباس یکسال را بر تن داشته باشند آنان روزی یکشنبه را که روز تعطیل و عبادت نیوشکان بود با روز دوشنبه که روز مخصوص خود ایشان بود روزه می‌گرفتند و ظاهرا هفت نماز در شبانه روز داشتند . وینیدگان از گوشت و شراب محروم بودند و باستی یک تن از نیوشکان برای ایشان غذا و حقیقی لقمه تهیه کنند . غذای برگزیدگان غالباً سبزی و خیار و خربزه و مشروبات شیر و میوه‌ها بود .

برگزیدگان پیش از خوردن غذا خطاب به نانی که نیوشکان برای ایشان آورده بودند می‌گفتند :

« من ترا اذکاشتمام ، من ندر ویده‌ام ، من بوجاری نکرده‌ام ، من آرد نکرده‌ام من خمیر نکرده‌ام ، من نه پخته‌ام و من نشکسته‌ام » (زیرا همه این کارها موجب آزار رسانیدن به نور بود) .

مانی تورات را از آثار خدای ظلمت میدانست و نوشته‌ای سن پولوس از قدیسین مسیحی را بی‌ارزش می‌شمرد و می‌گفت مسیح حقیقی پیامبر و فرستاده نور بود .

آثار مانوی:

مانویان مردم خوش ذوقی بودند موسیقی را دوست داشتند و خط خوش را بسیار می‌پسندیدند و به نقاشی نیز علاوه‌مند بودند چنانکه کتابهای ایشان با خطی زیبا و مزین به نقش‌های دلپسند است. از ذوق شاعری هم بی‌بهره نبودند چنانکه یک قطعه بخط پهلوی پاره‌ی که از تورفان بدست آمده دارای فهرستی است که در آن ابیات مطلع سرودها بترتیب حروف تهجه‌ی داده است، و همچنین یک سرود پاره‌ی درلنین گراد نگاهداری می‌شود که بازقطعات آن بقریب حروف تهجه‌ی مرتب شده است.

در کاوش‌های تورفان و خوچوآزاری از هنر مانوی بدست آمده است. در خوچو غاری یافته‌اند که منتشی به نقاشی‌های مانوی است و در آن صورت اشخاصی که ظاهرآ از طبقه‌بر گزیدگان باشند بر آن نقش شده که غالباً هیکل آنان بصورت ترکان است و نام آنان بخط اویغوری بر روی تصاویر رسم شده است، و در پشت آنان زنانی بنظر میرسند که ظاهرآ از طبقه‌بر گزیدگانند ولباس آنان با مردان یکی است. در پشت سر زنان نیوشکان را میتوان باز جمیع تشخیص داد که همزن و هم مردند.

دیگر دو پرچم معبد است که تصاویری از زنان و مردان از طبقه‌بنیدگان نقش شده است.

همچنین در این کاوش‌ها نمونه‌هایی از هنر نقاشی مینیاتور مانویان بدست آمده که صورت روحانیون مانوی است و شرح آنها بخط ترکی اویغوری نوشته شده است. این تصاویر که در آنها دقت و لطافت بسیار بکار رفته بینند، را بیاد صنعت مینیاتور سازی ایران در دوره اسلامی می‌ندازد و نشان میدهد که صنعته مینیاتور سازی در ایران قدیم وجود داشته و ظاهرا این صنعت را مانویان از کشور ساسانی به ترکستان نقل کرده باشند. و نیز این تصاویر صنایع یونانی بین‌النهرین را بخطاطر می‌آورد که نمونه‌هایی از آن در نقشه‌ای دیواری شهر «دورا» هنوز باقی است.

فرق مانوی:

ابن‌نديم صاحب کتاب الفهرست مینویسد: مانوی پیش از مرگ خویش «سیس» نامی را جانشین خود ساخت.

در زمان اخلاف سیس فرقه‌ای بنام «دیناوریه» (دیناوران) پیدا شدند و با (دینداریه) که در بابل و طرفدار مرکزیت مذهبی آن شهر بودند اخلاف جستند (و خود مرکزی دیگر در ماوراء‌النهر پدید آورده‌اند) ابن‌نديم می‌گوید در زمان ماریاست مانویه به سمرقند (ماوراء‌النهر) منتقل شد در صورتی که قبلام رکزا ایشان فقط در بابل بود. تا اینکه ریاست‌عامه مانویان بر «مهر» نامی مفوض شد و از امر در دوران خلافت و لید بن عبد‌الملک و حکومت خالد بن عبد‌الله القسری بر عراق رویداد.

در این زمان مرد توانگری بنام «زاده‌مرز» بمانویان پیوست پس از مدتی که در میان ایشان بسر بر دلسرد گشته قصد خراسان والحق بدبناوران کرد . ولی پس از ملاقات با کاتب حجاج بن یوسف در مدارن که دوست او بود از این کار منصرف گشت و بیاری او صومعه‌ای در مدارن برپا کرد و خود پیشوای مانویان آن نواحی شد و در هنکام مرگ «مقلاص» نامی را بجا نشینی خود برگزید و از آن پس مانویان بدوفرقه «مهریه» و «مقلاصیه» تقسیم شدند .

مقلاص بار دیگر بمانویان در بعضی از امور خلاف جست از آن جمله اختلاف او در «وصلات» یعنی دوروز پی در پی روزه داشتن بود . تا اینکه در زمان خلیفه منصور عباسی ، ابوهلال دیجوری از افریقا بیامد و ریاست مانویان بر او قرار گرفت و مانویان بدستور او حکم مقلاص را در روزه و صلات ترک گفتند ، و در همان زمان مردی معروف به «بزرمهن» در میان مانویان پدید آمد و از خود چیزهای تازه‌ای وضع کرد ، تا اینکه ریاست مانویه به «ابوسعید رحاء» رسید وی آنان را در روزه و صلات برآی «مهریه» باز گردانید . تادر خلافت مأمون مردی که گویا نامش «ین‌دانیخت» بود بیامد و در بعضی امور نهمة مخالفت آغاز کرد و گروهی از مانویان بوی بگرویدند .

از ایراداتی که مقلاصیان بر پیروان مهرداد شتند آن بود که میگفتند خالد بن عبدالله القسری ، مهررا بر استری نشاند . و انگشتی سیمین بدستش کرده و خلعتی از دیباخ رنگین بر او پوشانیده است .

پیشوای مقلاصیه در روز گار مأمون و معتصم «ابوعلی سعید» و پس از مرگش دیرا و «نصر بن هرمذ سمرقندی» بود این شخص بر پیروان خود چیزهایی را رواداشت که پیش از او در دین مانویه جایز نبود . ایشان با سلطاطین آمیزش داشته و باشان پشت گرمی داشتند و ابوالحسن دمشقی نیز از پیشوایان آنان بود . ابوعیسی رئیس نیز در روز گار عباسیان از بزرگان مانویه بشمار میرفت .

نام بعضی از مانویان در روز گار اموی و عباسی :

ابن ندیم نام بعضی از کسانی را که در دوره اسلام به مانویت شهرت داشتند بر شمرده است . از آن جمله است جعده بن درهم که سمت آموزگاری مروان و فرزندانش را داشت و با مر هشام بن عبدالملک بدست خالد بن عبدالله القسری کشته شده است .

از بزرگان متكلمان ایشان که تظاهر باسلام میکردند ولی در باطن زندیق و مانوی بودند : ابن طالوت ، ابوشاکر پسر برادر ابوشاکر ، ابن الاعدی الحسزی ، نعمان بن ابی العوجاء و صالح بن عبدالقدوس بودند و آنان را کتابهایی در تأثیر دوگانه پرستی و مانویت است .

از شاعران : بشار بن برد ، اسحق بن خلف ، ابن سبایه ، سلم الخاسر ، علی بن خلیل ، علی بن ثابت از مانویان بودند .

سپس ابن ندیم گوید : از کسانی که در این اوآخر به مانویت مشهور شده‌اند : ابو عیسی

الوراق ، وابوالعباس الناش والجيهانى محمد بن احمد است .
 بازابن نديم مينويسد که گويند همه برمکيان جن محمد بن برمك از زندiqان
 (مانويان) بودند محمد بن عبيدة الله كاتب مهدى نيز زنديق (مانوي) بود وچون به آن مذهب
 اقرار کرد باسم مهدى کشته شد .
 ابن نديم بازمينويسد به خط بعضی از مانويه خواندم که نوشته بود مامون خلیفه
 عباسی نيز از آنان بود ولی دروغ گفته است ، و گويند محمد بن عبدالملك زیارات نيز
 زنديق بود .

ماخذ این مقاله

در این مختصر از منابع ذیل استفاده شد :

Williams Jackson : Researches in Manichaeism,
 New-york. 1932.

H. Charles Puech: Le Manichéisme Paris, 1949.

Christensen (A) : L'Iran sous les Sassanides,
 Copenhague, 1944.

ترجمه فارسي : ايران در زمان ساسانيان ، چاپ دوم تهران ۱۳۳۲ .

الفهرست ابن نديم(مذاهب المانويه، في فن الاول من المقاله التاسعه)

الممل والنحل ، محمد بن عبدالکریم الشهراستانی (الثنویة المانويه)

مانی و دین او : دو خطابه تقدیزاده ، و متون عربی و فارسی درباره مانی بااهتمام

احمد افشار شیرازی تهران ۱۳۳۵ .